

KOVÁCS FLÓRA

Írás-tudás

VISSZAEMLEKEZÉS ÉS VISSZAEMLEKEZTETÉS BALLA ZSÓFIA *PATERNOSTER*
CÍMŰ VERSÉBEN¹

*Ereszkedni lassan vissza
álombéjakon, anyabelsőkön
koponya-kápolnákon, lebegő
alakzatok közt...²*
(Balla Zsófia: *PaterNoster*)

Balla Zsófia költészete nagy hangsúlyt fektetett az emlékezésre, azaz az emlékezésre magára épül. Az emlékezet, írás, vésés metaforalánca a *PaterNoster* című munkában kiemelten nagy jelentőséget kap. Egyrészt a Platón alapszövegek által megidézett (vissza)emlékezés módszereire, másrészt a teológiai diskurzusra utalásra, harmadrészt az egyéni emlékezet mozgására ismerhet az olvasó.

Platón *Menón*- és *Phaidrosz*-munkái a (vissza)emlékezés gondolati körében elválaszthatatlanok egymástól. A *Menón*ban a (vissza)emlékezés szemantikai mezejébe Szókratész a tanulást, tudást, felfedezést, kutatást vonja be: „[É]s minthogy a valóság egésze egy családba tartozik, továbbá a lélek már minden tudást elsajátított, semmi sem gátolja, hogy miután egyetlen dologra visszaemlékezett – ezt szokás »tanulásnak« nevezni – minden egyebet felfedezzen, feltéve, hogy bátran és lankadatlanul kutat tovább. Merthogy a kutatás és a tanulás összességében nem más, mint visszaemlékezés”.³ A visszaemlékezés rendszerét e szöveg a dialogikus formához köti.⁴ Itt egyáltalán nem a *Menón* dialógus formájáról van szó,⁵ hanem a (vissza)emlékezés dialogikus szerkezetéről. Közelebbről szemlélve a *Menón*t láthatóvá válik, hogy a tanulás viszonylatában a kérdésben rejlt módszerből adódóan nem beszélhetünk csak (vissza)emlékezésről, hanem irányváltással (vissza)emlékeztetésről is szó van.⁶ Ha a Hans-Georg Gadamer ajánlotta *Menón*-interpretációt követjük, írjuk tovább, akkor szintén felfigyelhetünk erre. A visszaemlékezésben-visszaemlékeztetésben nincs feltétlenül szükség két vagy több individuumra: „[k]érdezni azonban itt azt jelenti: önmagunkat kérdőre vonni. A tudást csak *előbívhatjuk*. Minden megismerés újrafelismerés, ebben az értelemben pedig visszaemlékezés valami már ismertre. [...] Platón pedig olyasvalaki, aki a szókratészi tevékenység ábrázolásával arra emlékszik, hogy a tudás emlékezés, újrafelismerés”.⁷

A *PaterNoster*ben a lírai én létrehozza „önmaga kérdésessé tételét”.⁸ Ez a vers sajátos dialogikusságából,⁹ illetve az (vissza)emlékezés-(vissza)emlékeztetés kettőséből következik, amely nem merül ki az egyéni emlékezetre fokozásban.¹⁰ A szent történelem mintegy megbújik egy-egy halvány utalással. Ezt kiegészítve (és ebből következően) kijelenthető, hogy a *PaterNoster* erősen a fogalmiságra alapozó mű: a beemelt kategóriák az összetartás mozzanatával kerültek egységbe. A platóni emlékeztetést ez nem idegen, különösen a tudást szemlélve. A *Phaidrosz* és *Menón* közelítésének lehetünk tanúi egy ilyen olvasatban. A (vissza)emlékezés a „fogalmi megismeréshez” kötött, a „fogalmi megismerés” során valósul

meg. Erre jut Simon Attila is a *Phaidrosz*-kommentárakban („[e] visszaemlékezés tehát nem annyira előfeltétele a fogalmi megismerésnek, hanem maga a fogalmi megismerés folyamata¹¹: különböző dolgokat érzékelünk, ezeket a gondolkodás által egységbe, dolgok egy osztályába vagy típusába foglaljuk, s ennek során idéződnék föl a hajdan látott valódi létezők [a formák], melyek ezeket a fogalmi osztályokat testesítik meg.”¹²), továbbá ennek rendszerszerű megteremtődését térképezi fel a tudással összefüggésben Bárány István *Menón*hoz fűzött tanulmánya.¹³ A tudás esetében nem felejtendő el, hogy a *Menón* párosítja azt a (vissza)emlékezéssel, amelynek két értelmezése mutatható így ki e dialógusban. Az egyikhez Bárány István ugyancsak a kötöttséget párosítja, a másikhoz ellenben már kapcsolható valamiféle mozgás, alakulóban levés. A dialógus vizsgálendő részében ez olvasható: „hiszen az igaz vélemények maguk is, amíg egy helyben maradnak, addig maguk is szépek, és nyomukban csak jótétemény jár. Azonban hosszú ideig nem hajlandók nyugton maradni, hanem az ember lelkéből felkerekednek – úgyhogy nem sokat érnek, míg a magyarázat és az indoklás kötelékeivel le nem rögzíti őket valaki. Ez pedig, Menón barátom, a visszaemlékezés, miként az előzőekben már ebben megállapodtunk. Miután kötelékek rögzítik őket, csak ekkor lesz belőlük – valami maradandó és állandó.”¹⁴ A rögzítettség a tudáshoz társul, amely viszont nincs teljes átfedésben a (vissza)emlékezéssel, vagyis az előbbinek az utóbbi szemantikai mezejébe vonása, azaz a közelébe helyezése tűnhet a megfelelő kifejezésnek. Bárány István szerint a folyamatszerűségben van fontos aspektus: „mintha a tudás lehorogonyzásának igénye és követelménye fogalmazódna meg. Ezt részben strukturáltsága és hierarchikussága, a visszaemlékezéstől és a helyes véleményről a tudásig húzódó átmenet képes biztosítani.”¹⁵ A (vissza)emlékezéshez azonban kötődik a mozgás. E magyarázat s típus ellenben már a (vissza)emlékezésnek a fentit kiegészítő (így egyben eltérő) rendszerében valósulhat meg, amely a kollektív és egyéni emlékezet sajátosságait magán hordozza: „felidézett emléket megőrizzük. Lehet jó vagy rossz az az emlék, de mindenesetre olyan valami, amit ugyan nem feledtünk el, és nem is ötlük eszünkbe. Ez valami maradandó, természetesen nem mint állandó jelenlét, de mindig olyan valami, ami a legsajátabb tulajdonunk, valami, amire gondolunk és ami gazdag sokféleségében jelenik meg ismét előttünk.”¹⁶ Amikor a *PaterNoster*-vers Bretter Györgyről, az eltávozott filozófus tanáráról, barátáról nyilatkozik, akkor nem emelheti be egészen a visszaemlékezésnek azt a módozatát, amely a *széppel* szövődik egybe a *Phaidrosz*ban,¹⁷ hiszen az értelemmel való összefüggésben sokkal inkább a *fenséges*hez, a megrettenéshez közeli jelenne meg: „[h]iszen a látás a legélesebb a testen át érkező érzékeléseink közül. Az értelmet ugyan nem látjuk vele – rettenetes vágyat is keltene, ha ilyen világos kép jutna róla a szemünkbe –, sem a többi, szerelmünkre méltó létezőt.”¹⁸ A Bretterhez társult emlékezés így a szorosan vett, individuumhoz kötődő személyes aspektust realizálja.

*Valaki úgy írta: „Egek!
azt gondoltam, délután átmegek
Bretter Gyurihoz”,
át is mentem
egy lefele fordított sírkerten*

*Megindul, – vigyázz, –
mint gazdátlan motor,
fogózz,
mert elsodor.*

*s rátaláltam. Felöltőben, fa alatt
 kuporgott, körülötte egy csapat
 varjú, tanítvány, kolduló barát,
 mind egyetlen s igaz. Gyurin a kabát
 olyan bő volt, hogy sírni kellett.
 A vetélytársak most egymás mellett
 álltak s egyéb haragosok.
 S a Házsongárdban sátorok,
 gyors-győzők, laci-konyhák körbe,
 körhinták vártak a népre,
 őszövetségi vigasság.
 Ez már
 a feltámadás?
 – ennyit sikerült
 kinyögnie egy holsápadt kőnek.
 Még láttam, ahogy betűi
 mohásan égve összenőnek.
 Na, mi van? – szólt a Bretter.
 Fel a fejjel. Tán gyászoltok.
 Ez látogatás?¹⁹*

A vers a fent jellemzett emlékezésmetódusok vegyítését hordja tehát magában.

A Bretterre való emlékezés az idézett módon az egyéni emlékezet jegyeit tudja magáénak a barátságban (is), amelynek fogalmi, definíciói között nehéz egy érvényes meghatározást adnunk,²⁰ ugyanakkor tisztában lehetünk e kapcsolat interperszonális mozgásunkat befolyásoló, alapozó természetével.²¹ Egyed Péter *A barátság mint beszély* című tanulmányában e viszonyban megjelenő érzés mellett erősen érvel az érték (és szellem) és érdek²² nem elhanyagolható összetevőinek elismeréséért.

A *PaterNoster*-ben feltűnő Bretter-kiszólás a humor felé billen nyelvi megformáltságában és szemantikai egységében. A kiszólás azonban ténylegesen is megjelenik abban a sírkőtípusban, amely a Bretteré, hiszen ez áll rajta: „Most már sohasem / tudhatom meg, hogy / mi lehetett volna / belőlem. B. Gy.”. Egyrészt működik e sírköveknél a túlvilágról való „átszólás”, a „határ áttörése”,²³ másrészt a sírkő olvasójának hangadása, így az emlékezés aktusa, lépés a feledés ellenében.²⁴ A *PaterNoster*-ben a sírkőre való utalással és a Bretternek tulajdonított megnyilvánulással a kiszólás többszörösen jelenik meg. A hangadás pedig (mely ettől elválaszthatatlan) a Bretternek kölcsönzött megjegyzéssel („Na, mi van? – szólt a Bretter. / Fel a fejjel. Tán gyászoltok. / Ez látogatás?”²⁵) differenciálódik még, hiszen a Balla Zsófia-versnek juttatott hangadási munka szintén működik.²⁶

A sírfeliratok feledés elleni léte magának az írásnak az emlékeztető funkcióját hordozza. A sokat idézett *Phaidrosz*-részhez kell most folyamodni ennek megvilágítására. Theuthnak, „a betűk atyjának” dicsekedésére így válaszol a király: „[h]iszen találmányod éppen hogy feledést fog eredményezni azok lelkében, akik megtanulják, mégpedig az emlékezet elhanyagolása miatt. Az írásban bízva ugyan-

is kívülről, idegen jelek által, nem pedig belülről, önmaguktól emlékeznek majd vissza. Nem az emlékezetnek, hanem az emlékeztetésnek a varázsszerét találd te fel!”²⁷ Az emlékeztetés varázsszerét fogja majd a hagyomány révén „használni” a Platón-dialógus is, mintegy ki lesz neki szolgáltatva: „voltaképpen Platón dialógusai is ezt teszik: írott mivoltukat teszik közszemlére. Nemcsak azért mondható ez, mert a mai olvasó másképp – azaz olvasóként – mint írott szövegekhez fordul Platón műveihez, hanem – a gadameri gondolatmenetnek megfelelően – azért is, mert a platóni dialógusok maguk is a hagyományképzésnek abba a folyamatába tartoznak, amelynek eredeti adottsága az írásbeliség.”²⁸ A *PaterNoster* írásbeliséghez csatlakozása (lévén irodalmi mű) egyben a hagyományhoz csatlakozás is, miközben bemutatja a fordított időbeliséggel az írásbeliségünk elleni aktus brutális módozatát. Ezzel a fordítottsággal sem tudja azonban a brutalitást hatástalanítani.

*az elégetett könyvbalmok visszamásznak
Kolostor-udvarokról a Könyvtárba*²⁹

E „visszamászás” lehetővé tenné, hogy az elégetett könyvekkel párbeszédbe lépjünk, vagyis azt, hogy a jelenben újabb interpretációs játékban tűnjenek fel e kötetek.³⁰ Ez ellenben mégiscsak illuzórikus módon valósulhatna meg. E szövegekhez való visszatérés nem mehet végbe, ám a Balla-szöveghez való igen.

A „visszafordulás” logikája a különböző „időszeletek”, a lírai én különböző életkori állapotai közötti ugrásokkal is megmutatkozik. A „visszafordulás” kifejezését azért használhatjuk mégis, mert a vers nyitása egyértelműen a gyerekkorba való visszatérést pozicionálja. A linearitás azonban nem képviseltetik a szövegben, hanem sokkal inkább az említett ugrások, vagyis a szabálytalanságok,³¹ amelyeket a vers záróóra magyaráz meg a lírai én ébredésével („Altatás mögött ébredve”³²). A *PaterNoster*-ben a születésre fókuszálásnál a szülő és a születő összetartozása, fájdalmas különválása és a gyermek halála emelkedik ki, amely szentre való utalásai-ban szintén hangsúlyos.³³

A halál e Balla Zsófia-vers több mozzanatában aláhúzott, így a fényképhez kapcsolódás sem meglepő, ha ebből a vonatkozásból vesszük szemügyre. A halál, a vég a bomlással ugyancsak fel-feltűnik e költészetben. A fénykép kapcsán itt a fénykép anyagát³⁴ érinti leginkább, hiszen a *PaterNoster* a fénykép papírelemét, így a hozzá köthető véget, a fénykép szétszedhetőségét szintén beemeli. A fényképhez azonban lényegileg kötődik a halál.³⁵ Jelen fejtegetés szempontjából fontosabbnak tűnik viszont, hogy a fénykép az emlékeztetést realizálja. Emellett azonban írástól eltérő, sokat tárgyalt létét sem hagyhatjuk figyelmen kívül: „[a] »fotogén rajz« a nap spontán terméke, nem szigorú értelemben vett írás, a nyom egyfajta művészete, hanem az affinitás játéka, mágia avagy a környező fény fizikája”.³⁶ E tárgy emlékezéshez való ambivalens viszonyát Edouard Pontremoli is fontosnak tartja megjegyezni, egyrészt a lét igazolását,³⁷ másrészt egy obskúr logikával az emlékezet mozgásainak kirekesztését illetően. („A fotografiai dokumentum objektív tanúsítványában nincs semmi vitatható. Az »ez volt« szigorúsága, a negatív provokatív közömbössége, »meglepő« idegensége nem engedélyezi az emlékezet bizalmaskodásait.”³⁸) Az „emlékezet bizalmaskodásainak”, azaz az emlékezet átírása-

inak, gazdagításának, a hozzá kötődő sokféleségnek³⁹ a kizárása az emlékezetet magát rekesztené ki, s a fényképnek kétségtelen az emlékeztetéstől elválaszthatatlan léte.

E Balla Zsófia-szöveg a fényképhez viszonyuláshoz, jobban mondva a családi, kisebb közösséget mutató fényképhez viszonyuláshoz még társítja az elvárt, előírt viselkedés, beállítás metódusait.⁴⁰

*Itt van mindenki rendbe, szépen
Vigyázzban ül családi képen.
Nézzük külföldi rokonok.
S éltünk utáni zokogók.*

*Mindenki megvan, jól, igen.
Ha kell, műnyelven, műszíven.
Háromszín ingfüggöny alatt
Lappadt bőr, kopár tűzfalak.*

*Itt az egész family! lássák,
filmezzék, írják és kiáltsák
ki, csak tessék! mert ím, sok szorgos
munkás, paraszt ez itt. S egy orvos.*

*Tekintetes karok, kezek.
Följebb kezes tekintetek,
többszínnyomású és komoly
a perspektivikus mosoly.*

*Itt vagyunk, eme képen itt,
Mindnyájasan. Csak úgy feszít
valahány, mint a drót, melyet
nyakból tartunk a kép felett;
Egy kézre jár karom, a lábadd.
Surrog egy hajszál, belesápad.⁴¹*

E kép(ek) olvasásához egy olyan *punctum*⁴² felfedezése nem árt, amely a beállítottságra, a „mű”-re irányít. Természetesen nem minden befogadó számára lesz ugyanaz a *punctum*, sőt minden befogadó számára más és más a *punctum*, ám ezen elméleti alapvetéstől függetlenül lehetnek még átfedések. A fénykép pedig éppenséggel az összetartozásokat, viszonyokat képes magán hordozni: „[a]z új képek szélsőséges realizmusa nem feltétlenül azzal állt összefüggésben, hogy egyik vagy másik dolgot nagy pontossággal adták vissza, hanem inkább közös képességükkel arra, hogy feltárják azok illeszkedéseit, függőségeit, alakzatait, szomszédságait, ellenszenvet, közömbös appozícióit, az együttes jelenlét egész otthonos földrajzát. [...] [az objektív (K. F.)] [ö]nkényesen töredékekre oszt, de nem tisztít meg. Önkényesen mintát vesz, de nem bont szét. Minden fotó mintavétel az élő világból. Mindig megőrzi az egész stílusát vagy szorongását”.⁴³

A *PaterNoster* a visszaemlékezés és a visszaemlékeztetés versbe való különböző beírásaival a tanúsítás jegyeit többszörösen megjeleníti. E vers formailag is dia-logikus szerkezetéhez tartozik „nálaradásunk”.⁴⁴ „Elrejtetlenül”, hiánytalanul ki-mond,⁴⁵ így a költészet lényegi jegyét magáénak tudja.

JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány az NKA alkotói támogatásának keretében valósult meg.
2. Balla Zsófia: *PaterNoster*. In Uő: *Abogyan élsz*. Pécs, Jelenkor, 1995. 61–76. 61. A tanulmány az *Abogyan élsz* című kötetben megjelent szövegváltozatot vizsgálja.
3. Itt és a továbbiakban a kommentárokkal ellátott, 2013-as *Menón*-kiadást használom: *Menón. Platón összes művei kommentárokkal*. Ford., jegyzetek és utószó Bárány István. Budapest, Atlantisz, 2013. 81d-e, 51.
4. A kérdéskörrel részletesen nyilatkozik Jean-Louis Chrétien. Vö.: Chrétien, Jean-Louis: *A felejtbe-tetlen és a nem remélt*. Ford. Cseke Ákos. Budapest, Vigilia Kiadó, Mai keresztény gondolkodók 3., 2010.
5. Erről és a dialógus szerkezetéről magáról behatóan nyilatkozik Bárány István. Bárány István: *Utószó. Az apóriától a beavatásig*. In *Menón*, i.m., 105–137.
6. A szolga példáján remekül mutatja be ezt Szókratész:
„Szókratész: És ha úgy tesz szert erre a tudásra, hogy senki sem tanítja, csak kérdezzeti – akkor tu-dását visszaszerzi, méghozzá önmaga és önmagától?
Menón: Igen.”, *Menón*, 85d, 63.
7. Gadamer, Hans-Georg: *A jó ideája. Platón–Arisztotelész*. Ford. Simon Attila. In Uő.: *A filozófia kezdete*. Vál. Bacsó Béla. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 7–177. 57. A gadameri szóhasználatot nem árt elraktározni.
8. Gadamer megjegyzésének nyelvi átforgalmazása. Vö.: Gadamer: *A jó ideája*, i.m., 57.
9. Balla Zsófia még a *kommentár* megnevezést is használja. Vö.: *A veszteség értelme (Balla Zsófiát levélben kérdezi Kovács Flóra)*. In *Tiszatáj*, 2014/8., 28–38., 34.
10. A hagyományban állásunk, attól elválaszthatatlan létünk egy ilyen lefokozást nem is tenne lehe-tővé, ha a gadameri modellben gondolkozunk.
11. A gadameri szóhasználatra itt kell figyelnünk, hiszen találkozik a két megállapítás.
12. Itt és a továbbiakban a kommentárokkal ellátott 2005-ös *Phaidrosz*-kiadást használom. *Phaidrosz. Platón összes művei kommentárokkal*. Kövendi Dénes fordítását átdolgozta, jegyzetek, kommentár Simon Attila. Budapest, Atlantisz, 2005. 49. 81. lábjegyzet. A *Phaidrosz* a rendszerezés kapcsán az idé-zett felett így nyilatkozik: „gondolkodása segítségével foglal össze egységé”, *Phaidrosz*, 249c, 48.
13. Vö. pl.: Bárány: i.m., 120.
14. *Menón*, 98a, 94.
15. Bárány: i.m., 120.
- A folyamatszerűség felfedezhető Gadamer *Phaidónra* alapozott jó- és tudásértelmezésében is a rápillantást vizsgálva. Vö. pl.: „Ám végül teljességgel világossá válik, hogy egyedül a jóra (illetve a jobb-ra és a legjobbra) való rápillantás az, ami a dolgok, a világmindenség, a polisz és *pszükhé* igazi »tudását« – mi azt mondanánk: »megértését« – ígéri neki.”, in Gadamer: *A jó ideája*, i.m., 33., ill. kiemelten 33–38.
16. Gadamer, Hans-Georg: *Költeni és gondolkodni Hölderlin Emlékezés című verse tükrében*. Ford. Orosz Magdolna. In Uő.: *A szép aktualitása*. Vál. Bacsó Béla. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994. 202–227. 213.
17. „ha valaki meglát valami földi szépet, visszaemlékezik a valódi szépre, szárnya nő, és tollát borzol-va felrepülni vágyik, de tehetetlenségében csak néz a magasba, mint a madár”, in *Phaidrosz* 249e, 50.
18. *Phaidrosz*, 250e, 52.
19. Balla: *PaterNoster*, i.m., 64–65.
20. Hiszen „a barátság görög filozófiája teljesen más szerkezetű, mint a modernitásé, jelesül a kanti szabadságfilozófiára épülő, amelyben a szabadság a minden autonómia alapjául szolgáló legelvontabb és nem igazolandó transzcendentális előfeltevés. A görög konkrétebb, személyesebb, megfoghatóbb, mert az egysérről szól.”, in Egyed Péter: *A barátság mint beszély*. In Uő.: *Szellem és környezet*. Kolozs-vár, Polis Könyvkiadó, 2010. 169–180. 170.

21. „[A] barátság minden lehetséges emberi kapcsolat mintája, a viszonyok viszonya, amelyre az összes többi valamilyen módon visszavezethető vagy vele relacionálható [...] barátság tehát lehetőség is meg perspektíva és kapcsolataink tervezésének prospektívája is. Talán ez a leginkább filozófia jelenítés benne.” In Uo. 171., 172.

22. Érték és érdek összefonódásáról, nem elválasztható létéről Cs. Gyimesi Éva is nem egyszer nyilatkozott. Erről bővebben szoltam: Kovács Flóra: *A közösség a kortárs erdélyi drámában és színházban*. Budapest, FISZ, Minerva Könyvek 3., 2013.

23. Orbán Gyöngyi ír e kérdéskörrel Dsida Jenő *Sírfelirat* című szövege kapcsán, vö.: (Ne) „felejtst el arcom romló földi mását”, in *Keresztény Szó*, 2008. július, 7. szám, <http://www.keresztenyszo.katolikos.ro/archivum/old/old.html>, elérés: 2013. július 24.

24. Uo.

25. Balla: *PaterNoster*, i.m., 65.

26. Ebbe a felolvasás esete is befnoglaltatik. Vö.: Orbán Gyöngyi: (Ne) „felejtst el arcom romló földi mását”, i.m. és Orbán Gyöngyi: *Az irodalom határbelyzetétől az eminens szövegig és vissza*. In *Korunk*, 2006 július, <http://korunk.org/?q=node/8244>, elérés: 2013. július 24.

27. *Phaidrosz*, 275b, 97.

28. Orbán Gyöngyi: *Az irodalom határbelyzetétől az eminens szövegig és vissza*, i.m.

29. Balla: *PaterNoster*, i.m., 73.

30. Ne feledjük el Gadamer megjegyzését: „Aki olvasni tudja az írásos hagyományt, az a múlt tiszta jelenlétét tanúsítja és idézi elő.”, in Gadamer, Hans-Georg: *Az irodalom határbelyzete*. In Uő.: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. (A fordítást a 2. kiadás számára átnézte és felrísítette Fehér M. István.) Budapest, Osiris, 2003. 191–196. 195.

31. Ezeket a „szabálytalanságokat”, szabálykerüléseket mintha a ritmusra összpontosítás próbálná megfékezni. Vö.: Balla: *PaterNoster*, i.m., 67.

32. Uo. 75.

33. Ennek Balla Zsófia munkáiban nagy szerep jut. Balassa Péterrel való levelezése (*Levélkamra*) kapcsán is reagál a szerző erre: „Említett írásomban a két szenvedéstörténetet csavartam egyetlen fonatá: egy világmegváltó és egy magán-szenvedés történetét. Alapkérdésem az volt, hogy egy mítosz, egy nagy hittétel, egy nagy narratíva segít-e a magán-szenvedés elviselésében. S főképp: hogy ad-e a veszteségnek értelmet.”, in *A veszteség értelme (Balla Zsófiát levélben kérdezi Kovács Flóra)*, i.m., 30.

34. A fénykép anyagságához párosítható szemléletre Edouard Pontremolinál is történik célzás: „Szigorú értelemben csak a fénykép, a papír felülete észlelhető közvetlenül. [...] Érvényteleníthetem a rideg papír ittjét, ugyanúgy, ahogy a műkedvelő szeme kiszabadítja a festményt a kiállítási helyéről. De ugyanezért a tekintetem nem is »tévelyeg«, hiszen meg kell felelnie a hely kijelöltségének”, in Edouard Pontremoli: *A fotogenikusság*. Ford. Györgyjakab Izabella. In *Kellék*, 41. szám (2010). 65–79. 67., 76–77.

35. Erről nyilatkozik Roland Barthes, vö.: Barthes, Roland: *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Ford. Ferch Magda. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985.

36. Pontremoli: *A fotogenikusság*, i.m., 67.

37. Vö.: Edouard Pontremoli: *Fenomenológia és fotográfia*. Ford. Györgyjakab Izabella és Szigeti Attila. In *kellék*, 41. szám (2010). 53–65.; ill. Pontremoli: *A fotogenikusság*, i.m.

38. Pontremoli: *A fotogenikusság*, i.m., 69.

39. Vö.: Gadamer: *Költeni és gondolkodni Hölderlin Emlékezés című verse tükrében*, i.m.

40. Az elvártság, az előírtság még erőteljesebbnek teteleződik, ha nem feledjük el, hogy egy 1980-ban megjelent vers átírásáról van szó, így az utalás magában foglalja a 1970-es, 1980-as években (1989 decemberének végéig) tartó romániai viszonyokat is.

41. Balla: *PaterNoster*, i.m., 72.

42. „Ebben a többnyire unáris térben olykor (sajnos, csak nagyon ritkán) fölfigyelek egy-egy »részletre«. Érzem, hogy ez a részlet azonnal megváltoztatja a kép olvasatát, már nem ugyanazt a fotót nézem, hanem egy újat, amely számomra értékesebb. Ez a részlet a *punctum* (valami, ami belém szúr, megfog).”, in Barthes: *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*, i.m., 50–51.

43. Pontremoli: *A fotogenikusság*, i.m., 71–72.

44. Vö.: „Persze az irodalom és az olvasásban történő befogadása a legnagyobb mértékben kötetlen és mozgékony. Ezt már az a tény is mutatja, hogy a könyvet nem kell egyvégtében olvasni, s így a nálaradás az újrakezdés külön feladatává válik, melynek a hallgatásban vagy a szemlélésben nincs

analogonja. De épp ebből válik világossá, hogy az »olvasás« a szöveg egységének tesz eleget.”, in Gadamer: *Az irodalom határbhelyzete*, i.m., 192.; ill. Orbán Gyöngyi: *Az irodalom határbhelyzetétől az emi-nens szövegig és vissza*, i.m.

45. Vö.: »igaz barát«. Ezen azt értjük, hogy ő olyasvalaki, aki barátnak bizonyult, aki nemcsak lát-szólag mutat baráti kötődést és érzelmet. Bebizonyosodott már, hogy valódi barát, elrejtetlenül (unver-borgen), mint Heidegger mondja. Ebben az értelemben kérdezek én a költészet igazságára. [...] Ez olyan mondás, mely teljességgel kimondja önmagát, mely tehát olyan jelleggel bír, hogy befogadásá-hoz és nyelvi valóságához semmi olyat nem kell hozzátennünk, ami benne magában nincs kimondva. Autonóm, önmaga beteljesítésének értelmében. Éppilyen a költői szó. A költői szó abban az értele-mben ki-jelentés (Aussage) tehát, hogy önmagát hitelesíti, és nem ad teret semminek, ami verifikálná.”, in Gadamer, Hans-Georg: *Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez*. Ford. Tallár Ferenc. In Uő.: *A szép aktualitása*, i.m., 142–157. 146., 149.

